

GRAĐEVINSKA INDUSTRIJA

Uvod

Industrijski razvoj, temelj i preduslov za izgradnju kapitalističkog društva, kao dominantna pojava u širim razmerama, zahvatila je u drugoj polovini 19. veka i Suboticu. Time će se i pored zaostajanja za najrazvijenijim zapadnim zemljama a i drugim razvijenijim delovima Monarhije ova sredina uključivati u moderne privredne i civilizacijske tokove. Promene koje će se dešavati pod tim uticajima će biti duboke i višeznačne. Jedna od njih je i proces dugog trajanja - prerastanje karaktera grada i njegovog stanovništva iz polupoljoprivrednog u pravi urbani. Procenat stanovništva Subotice koje se bavilo poljoprivredom 1900. godine iznosi 59,4 a 1910. godine se smanjuje na 53,5 da bi tek 1927.godine pao na manje od polovine populacije i iznosio 44 609 stanovnika ili 49 % od ukupnog broja. Broj onih koji se bave zanatstvom i industrijom je te godine dostigao 16 233 ili 17,8%. I na nivou Jugoslavije dominiralo je poljoprivredno stanovništvo. To potvrđuju podaci popisa stanovništva 1921.godine, po kojima je ta kategorija iznosila čak 79,50% od ukupnog broja stanovnika.

Kraljevina SHS je bila izrazito agrarna zemlja i stepen industrijskog razvoja je u celini bio veoma nizak. Političko ujedinjenje je dovelo do stvaranja konglomerata privrednih celina.¹ Delovi iz sastava bivše Monarhije, Vojvodina, Slovenija i Hrvatska su prednjačili po razvijenosti industrije, zanatstva, trgovine i bankarstva, odnosno gradova kao okruženja u kojem se stiču uslovi za takve privredne delatnosti. Tako je i Subotica, unoseći u Kraljevinu SHS gotovo potpuno očuvane predratne privredne resurse, spadala u red razvijenijih i većih gradskih centara. Ona je bila među tri jedina grada, sa Beogradom i Zagrebom, koja su premašivala broj od 100 000 stanovnika.

Većina subotičke industrije, prehrambena, hemijska, metalo-prerađivačka, je bila upućena na agrar, kao sirovinsku osnovu ili konzumenta gotovih proizvoda. Građevinska industrija Subotice je u periodu Monarhije bila orijentisana na zadovoljvanjenarastajućih lokalnih potreba, u prvom redu grada, ali i na izvoz.

U ovu granu industrije spadaju preduzeća koja su se bavila proizvodnjom građevinskih materijala, cigle i crepa, izrađevina od kamena, betona i produkcijom cementa, kreča, asfalta te samom građevinskom delatnošću. Do 1918.godine ona je bila spadala među najrasprostranjenije u Vojvodini. Preduzeća za proizvodnju cigle i crepa su zauzimala drugo mesto po brojnosti, odmah iza mlinarskih preduzeća. Dobra sirovinska baza (ilovača), povoljne mogućnosti prevoza (železnička mreža i tarife, vodeni putevi) i izgrađena struktura proizvodnih kapaciteta uz razvijenu potražnju, čine u periodu Monarhije temelj prosperiteta ciglarsko-creparske industrije. Suženo tržište u novoj državi uz smanjenu građevinsku aktivnost uticaće da ova grana industrije radi sa nepotpunim kapacitetima, odnosno sa tridesetak procenata iskorištenosti u međuratnom periodu. Stanje u subotičkoj građevinskoj industriji je bilo slično.

Postojao je niz preduzeća ove grane, koja su bila osnovana još krajem 19. i početkom 20. veka, kada se Subotica ubrzano izgrađivala. Ona će uz nove firme, osnovane posle 1918. godine, činiti temelje građevinske industrije u gradu.

¹ Smilja Đurović, O uzrocima zaostajanja Jugoslavije u ekonomskom razvoju početkom 20. veka, Istorija 20. veka, god. IX, br. 1-2, Beograd 1991, st. 170-175.

Prve ciglane u Subotici osnovali su inž. *Titus Mačković* 1879.² i *Mihajlo Prokeš* 1886, a "**Industriju kamena i kamenorezačkih proizvoda**" osnivaju braća *Levi (Löwy)* - 1892. godine. Ciglana **Molcer** je proradila 1898. godine a ciglana *Bernarda Glida* 1900 godine. Asfaltno preduzeće osnovao je 1889. godine *Bertalan Karšai*³.

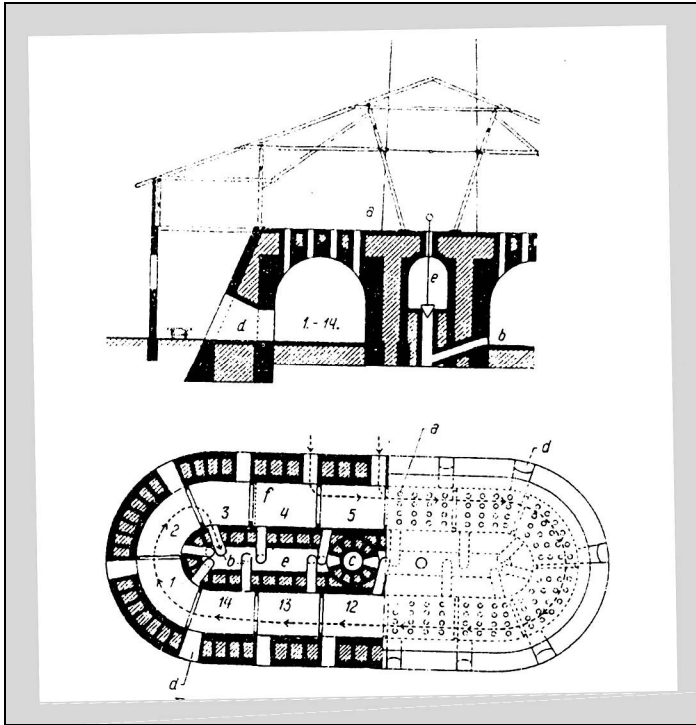
Bertalan Karšai (Karsai Bertalan)

U Aleksandrovu je 1904. godine otpočela rad "**Ciglana Kovač**". Kamenorezačka firma "**Palatinus**" je započela rad 1908. godine. Ciglana i krečana **Kladeka i drugova** je radila od 1908 do 1918. godine a **Rajhlovo deoničarsko društvo za izradu keramita i ciglana** od 1907 do 1911 godine. "**Subotičko građevno d.d.**" je radilo od 1911. godine⁴, **De Negri i drugovi** su imali registrovano ortačko društvo za proizvodnju cementne robe od 1913. do 1921. godine.

² Dušan Jelić, Kratak pregled istorije subotičkih Jevreja i njihovog doprinosa razvoju grada, Zbornik 5, izdanje Jevrejskog istorijskog Muzeja-Beograd, Beograd 1987, st.52.

³ Bertalan Karšai je kao Jevrej, 1919. godine bio predsednik društva "Chevra Kadisha".

⁴ IAS, F:86.209. Pravila firme "Szabadkai építő r.t." (Subotičko građevno d.d.) su usvojena na osnivačkoj skupštini 1911. godine. Neki od akcionara su bili: Vojnić Mate de Bajša, dr Fišer Jako, Kunec Šandor, dr Kalmar Elemer.

Nacrt za kružnu peć

Posle rata započela su sa radom sledeće firme: "**Bačvanska tvornica cementne robe i građevno d.d.**" (1919.godine), "**Labor d.d.**" (1922.), "**Deoničarsko društvo za podizanje stanova**" (1928.), koja su spadala u industrijska te subotička filijala "**Srborita**" i "**Primarius**" koja su bila manjeg obima.⁵

Subotička preduzeća građevinske grupe su od 1918. godine bila prinuđena da zbog niza okolnosti, u prvom redu visoke železničke tarife, tržište za svoje proizvode i usluge traže u samom gradu i okolini. Tako će razvoj i izgradnja Subotice predstavljati preduslov i okvire za njihovo poslovanje. Pored privatnih investitora tu će najznačajniju ulogu imati gradska vlast koja je kreirala urbanistički razvoj grada, raspoložujući svojim fondovima za te svrhe, ali i više, državne instance vlasti koje su planirale globalni razvoj na nivou države.

Grad se u periodu pre 1918. godine, po mnogim pokazateljima, već razvio u pravi centar ovog regiona. Brojno stanovništvo, površina gradske opštine, komunikacijske veze, železnička i putna mreža, razvijena privreda, posebno poljoprivreda ali industrija upućivali su i omogućavali Subotici da u se u njoj razvija i građevinska delatnost. Centar grada je poprimao moderna obeležja, nicali su stambene zgrade, palata, trgovine, popločavale se ulice, a visoki toranj monumentalne Gradske kuće, dominirao je okolinom. U promenjenim društveno političkim uslovima, ulaskom u novu jugoslovensku državu, Subotica će pokušavati da obezbedi uslove za razvoj na privrednom i

⁵Problemi vezani za razgraničenje industrije od zanatstva javljali su se od samog ulaska u novu državu, koja je još duži period zadržala neke od starih zakonskih regulativa. "U poslednje vreme često izbija spor oko pitanja, da li se izvesno preduzeće ima smatrati za industrijsko ili ne, jer je u posleratno doba, kad mnoge zanatske radnje uposle veliko osoblje i rade sa znatnim kapacitetima i usavršenim tehničkim uređajem, teško povući granicu između zanatskih radnja i industrijskih preduzeća" navodi subotičko Udruženje trgovaca i industrijalaca u dopisu Komori u Novom Sadu. U odgovoru se iznosi: "U praksi uzima se da postoji industrijsko preduzeće ako je zaposleno više od 15 radnika i upotrebljava pogon od više od 5 KS ili ako nema motora a ima najmanje 25 radnika." IAS, F:235.32.238/1931.

građevinsko urbanističkom planu. Izveštaj gradskog inženjerskog oteka o građevinskoj delatnosti u periodu 1918-1938. godine, dobar je pokazatelj koliko se u tome uspelo. ⁶

Na velikoj površini od 809 166 kvadratnih kilometara prostirala se opština Subotica. Sam grad je bio podeljen na unutrašnju i spoljašnju teritoriju. "Centar Subotice imade karakter grada dok okolina ovog centra i periferija imaju sve osobine sela". ⁷ U unutarašnjem delu bilo je 7 929 kuća a u spoljašnjem, koji je zauzimao površinu od 787 kvadratnih kilometara, 8967 kuća i na kupalištu Palić 402 kuće. Jedan od nasleđenih problema uređenja grada, koji se nije rešio ni u međuratnom periodu, bio je nedostatak vodovodne i kanalizacione mreže. Stanovništvo se snabdevalo vodom sa 72 javna arteška bunara i većeg broja privatnih bunara. Na izgradnji kanalizacije koja "...postoji delimično izgrađena, bez smišljene osnove." radilo se i od 1918. godine. Tako je postignuto da "ciglom, betonom i drvetom izgrađeni kanali iznose ukupnu dužinu od 31 698 m." ⁸ "Subotica je jedan od najvažnijih saobraćajnih centara Kraljevine, a svakako najvažniji saobraćajni centar Vojvodine. Tu se koncentrišu sve železničke linije i svi drumovi, koji teku u Bačkoj, od juga, jugozapada i jugoistoka spram severa,..." ⁹ Izgradnja internacionalnog puta Beograd - državna granica koja je započela 1934, a dovršena 1937. godine bila je najveća državna investicija putne mreže kroz Suboticu.

Od ulaska u novu državnu zajednicu do 1938. godine bilo je izgrađeno 1 833 nova stanbena objekta i 7 567 sporednih, salaša i adaptacija. ¹⁰ Ta statistika se odnosi na sve novogradnje, bez obzira na materijal, odnosno, uključeni su i objekti od cigle ali i od naboja i nepečene cigle, od toga najviše 1 535 prizemnih kuća, 52 jednospratne, 11 dvospratnih, 25 javnih zgrada i 82 industrijske. Prostor Segedinskih vinograda je bio predviđen novim urbanističkim planom za izgradnju industrijskih postrojenja i radničkih kuća, što se od 1923. godine i počinje realizovati. Plan za širenje grada u Segedinskim vinogradima potiče još iz 1914. godine. U 1920. godini gradske vlasti su donele odluku da se poveća broj građevinsko tehničkog osoblja u gradskoj službi upravo i zbog poslova oko planiranog širenja i regulisanja grada. "Tendencija širenja grada je na svaki način u smeru Palića..." rečeno je tom prilikom. ¹¹ I zaista, ulice su tu bile smišljeno planirane, pravilne i prostrane, kuće uglavnom prizemne "...građene u slobodnom otvorenom obliku sa predvrtom i obilnim pristupom svetla i vazduha." ¹² Mnoge industrijske firme izgradile su svoje objekte u tom delu grada (IX, X, XI krug): "**Ferrum d.d.**", "**Hrast d.d.**", "**Ferrum livnica d.d.**", "**Fabrika štirke Kop i sinovi**", "**Sever d.d.**", "**Fabrika željeznog nameštaja d.d.**", "**Zefir d.d.**", "**Bačvanska tvornica cementne robe i građevno d.d.**".

Neke od najznačajnijih gradnji koje su posle 1918. godine izvođene u Subotici su bile: Štrand kupatilo na Paliću, sa 600 kabina, koje je podignuto 1921. godine. Odluka o podizanju Štrand kupatila na Paliću i izgradnji pristaništa za čamce, je donešena 1920. godine. Za te svrhe je bila predviđena suma od 200 000 kruna. ¹³ Rekonstrukcija Pozorišta je izvršena 1926. godine, Glavna carinarnica je podignuta 1931, Sokolsko sletište 1936. a Jugoslovenski narodni dom se završava u 1937. godini. Iznos sredstva utrošenih do 1938. godine za izgradnju

⁶ IAS, F:47. V 5419/1936

⁷ IAS, F:47. V 5419/1936

⁸ IAS, F:47. V 5419/1936

⁹ IAS, F:47. V 5419/1936

¹⁰ IAS, F:47. V 5419/1936

¹¹ IAS, F:47.1. Zapisnik 1919-1920, 325 P.S. 19741/1920

¹² AS, F:47. V 5419/1936

¹³ IAS, F:47.1. Zapisnik 1919-1920, 100 P.S. 8676/1920

privatnih objekata, iznosio je 201 milion dinara, 45 miliona dinara je koštala gradnja javnih objekata, za ulične kaldrme i trotoare plaćeno je 42 a 2,8 miliona dinara za radove na kanalizacionoj mreži. Zanimljiv je i plan gradskih vlasti za gradnje u narednom periodu. Njime je bilo predviđeno da državne vlasti učestvuju u izgradnji: aerodroma, radio stanice, zgrade za poresku upravu, osnovnih škola, pešačkog mosta preko železničke stanice. Opština je planirala da izgradi novu klanicu (stara je poticala iz 1891.), tržne tremove, vodovod i kanalizaciju, postrojenja za prečišćavanje otpadnih voda (koje su išle direktno u Palić) te da izvrši asanaciju terena u blizini Gradske bolnice.

Stepen izgradnje grada dobar je indikator za stanje subotičke građevinske industrije ali i privredno ekonomskih potencijala u celini. U prvim poslertnim godinama, građevinska delatnost u gradu je skoro potpuno zamrla. Broj sagrađenih kuća za stanovanje, u 1920. godini je iznosio samo - 35.¹⁴

I u kasnijim godinama, pokazuje se relativno zaostajanje u izgradnji stanova i drugih objekata u odnosu na neke druge gradove, u prvom redu Novi Sad, koji 1929. godine postaje politički centar Vojvodine i ubrzano uvećava broj stanovnika i privredno ekonomsku osnovu, beležeći izuzetno snažnu građevinsku delatnost.¹⁵ Sa druge strane " ...vidi se mađutim da najveći grad na komorskom području - Subotica - ne pokazuje gotovo nikakvu građevnu delatnost." ¹⁶ To je potkrepljeno sledećim podacima: broj prizemnih novogradnji od cigle, u 1929. godini, u Subotici je bio - 63, a u Novom Sadu - 274. Broj vovopodignutih fabričkih radionica pokazuje još veće razlike u korist Novog Sada, gde ih je u 1927. podignuto 35 (6 u Subotici), 1928. - 25 (11 u Subotici) i u 1929. godini - 17 (3 u Subotici).

Grad je uočavajući potrebu veće i brže građevinske delatnosti, već od 1920. godine pokušavao da je pospeši davanjem oprosta od gradskog poreza za sve novogradnjena 10 godina. Obrzalažući tu odluku Senat navodi da vlada velika nestašica stanova i da je građevinska struka u velikoj besposlici. Sličnu odluku grad je doneo i 1927, kada je oprost gradskih poreza dat za sve novogradnje na period od 20. godina. Posebnu pogodnost imale su industrijske firme (sa minimumom uloženog kapitala od 1 miliona dinara), kojima je oprost poreza davan na 15. godina. Objektivne privredne teškoće uz periferni, granični položaj Subotice i mahom negativne političke konotacije i zaključke strategijskog karaktera, uslovljene ispecifičnom nacionalnom strukturom grada na severnoj straži nove države, koji su donošeni u centru političke moći - Beogradu a koji rezultiraju njenim zapostavljanjem na državnom nivou, doprineće sporijem napredku odnosno zaostajanju Subotice na privrednom nivou, u periodu posle 1918. godine. To se odnosi i na građevinsku industriju, kojoj novo kreirana ekonomska klima nije omogućavala potpuniji razvoj.

Sudbina ciglana daje dobru ilustraciju položaja čitave privredne grane. Do godina velike ekonomske krize radile su 4 pojedinačne firme, na dostižući svoju poptunu iskorišćenost. Stvaranje kartela 1930. godine, udruživanje postojećih subotičkih ciglarskih firmi, bio je potez kojim pokušavaju smanjiti konkurenciju i zadržati nivo cena cigala.

Pregled koji sledi pokušaće dati sliku građevinskih preduzeća u Subotici između dva rata.

CIGLANA "MAČKOVIĆ"

¹⁴ IAS, F:47. III 350/1920

¹⁵ Dr Mirko Kosić, Privreda Vojvodine u 1929. godini, izdanje Trgovačko industrijske i zanatske komore u Novom Sadu, Novi Sad 1930, st.255-259

¹⁶ isto

Ciglanu inženjera *Titusa Mačkovića*¹⁷ izgrađena je 1879. a 1893. godine pretvorena je deoničarsko društvo¹⁸ i od tada nosi ime "**Első szabadkai géptegla és cementáru gyár r.t.**" (koje je posle 1918. godine izmenjeno na "**Prva subotička parna ciglana i tvornica cementne robe d.d.**").

Njen osnivač je smatrao da grad treba da se izgrađuje isključivo od tvrdog materijala,¹⁹ što je i predložio gradskim vlastima. Kao doprinos toj ideji on i osniva prvu ciglanu u Subotici, pored koje je izgradio za sebe zamak-kulu.

Već u prvim godinama svoga postojanja nailaziće na teškoće u poslovanju i beležiti gubitke. Posle smrti osnivača i glavnog akcionara *Titusa Mačkovića*, septembra 1919, kada ciglana nije radila, naslediće ga sestra Leontina i preuzeti vođenje nad Upravnim odborom. Poslovni direktor ciglane biće njen sestrić *Beno (Benedek) Mačković*, inženjer. U novoj državi će ova firma biti stavljena pod sekvestar kao imovina neprijateljskih podanika.²⁰ Sa radom će započeti tek 1923. godine, pošto je dobila zajam od Narodne banke, 450 000 dinara, na osnovu zaloga kod Opšte privredne banke iz Subotice, za pokretanje proizvodnje. Time će, posle duže pauze, biti započet rad ciglane ali će pozitivni rezultati izostati.

¹⁷ Titus Mačković, inženjer arhitekta, rođen je 15.03.1851. a umro je 17.09.1919. godine. Studirao je u Beču, Ahenu i Cirihi, ali nije stekao diplomu. Nakon okončanja studija stupio je u gradsku službu, ali ne zadugo. Kao slobodni arhitekta daće svoj puni doprinos u izgradnji grada. Projektovao je više od 300 objekata, od kojih su neki značajni kulturno arhitektonski spomenici. Bio je i odgovorni nadzornik gradnje Gradske kuće. Napisao je i objavio niz stručnih dela. Vidi: Viktorija Aladžić, Titus Mačković kao graditelj secesije, Rukovet 4-6, 1998, Subotica, st. 67-71.

¹⁸ Odluka da se dozvoli izgradnja prve ciglane, doneta je na gradskoj skupštini 1878. godine. IAS, F:2.XX 39/1897. Registaracija deoničarskog društva je ubeležena u registru društvenih firmi Ct II 68-69, 11.11.1893. godine. Glavnica je iznosila 400 000 kruna. Prve gubitke ciglana je počela da beleži već 1895. godine, pa je vrednost deonica snižena sa 100 na 50 kruna, tako da je osnivački kapital tada iznosio 156 000 kruna i bio podeljen u 3088 akcija. Osnivač Titus Mačković je raspolagao sa 1700 akcija koje je posle 1920. godine nasledila njegova sestra Leontina Mačković.

¹⁹ Rasprostranjenost objekata građenih od tvrdog materijala je bila mala u doba krajem 19. i početkom 20. veka, kada je delovao Titus Mačković. Menjanje takvog stanja, zatačenog iz perioda pre 1918. godine, teći će veoma sporo. "Inače su kuće u Subotici i okolini, uračunavajući i salaše, većinom od naboja (3/4 od 15 520) i pokrivene trskom (10 488, crepom samo 2 725, šindrom 2 307)." Đorđe Popović Munjatović, Subotica 1922, st. 10. Primer da su i novogradnje samo delom rađene od cigala, svedoči o tome. Gradske vlasti se za period od 1.10.1920. do 30.9.1921. godine izdale dozvole za 232 objekta od kojih je 106 bilo izgrađeno od naboja. IAS, F:47.III 563/1921

²⁰ Sekvestar je dignut tek posle 7 godina, 1925. godine.

S P I S A K

deoničara Prve Subotičke Parne Ciglane i Fabrike Cementne Robe D.D. pod likvidacijom, koji su deponovali deonice radi učešća na redovnoj godišnjoj glavnoj skupštini održane dne 8. jula 1933. god.

R.br.	Ime i prezime	Boravište	Državljanstvo	Br. akcija
1.	Dr. Milekić Jovan	Subotica I. Aleksandrova 12.	Jugoslavensko	320.
2.	Dr. Sekelj Aron	Subotica VII. Pašićeva 7.	Jugoslavensko	150.
3.	Dr. Streliecky Deneš	Subotica I. Lanojlovićeva 7.	Jugoslavensko	10.
4.	Ing. Mačković Beno	Subotica II. Masarikova 108	Jugoslavensko	12.
5.	Tarnai Lazar	Subotica I. Vilsonova 11	Jugoslavensko	10.
6.	Lackner Jovan	Subotica 24. II. Paje Kujundžića	Jugoslavensko	200.
7.	Dembitz Vilmoš	Subotica I. Šenoina 28.	Jugoslavensko	50.
8.	Mandrović Bogdan	Subotica VII. Pašićeva 7.	Jugoslavensko	100.
9.	Pilić Miloš	Subotica X. Daničićev put 11	Jugoslavensko	50.
10.	Popov Bora	Subotica X. Pavlovačka 11.	Jugoslavensko	50.
11.	Matković Antun	Subotica II. Oslobođenja 23.	Jugoslavensko	50.
12.	Evetović Mihajlo	Subotica IV. Velebitska 31.	Jugoslavensko	50.

Subotica, 7. decembra 1933. god.

Prva Subotička Parne Ciglane i
Fabrika Cementne Robe D.D.p.t.

[Signature]

[Signature]

Spisak akcionara 1933. godine

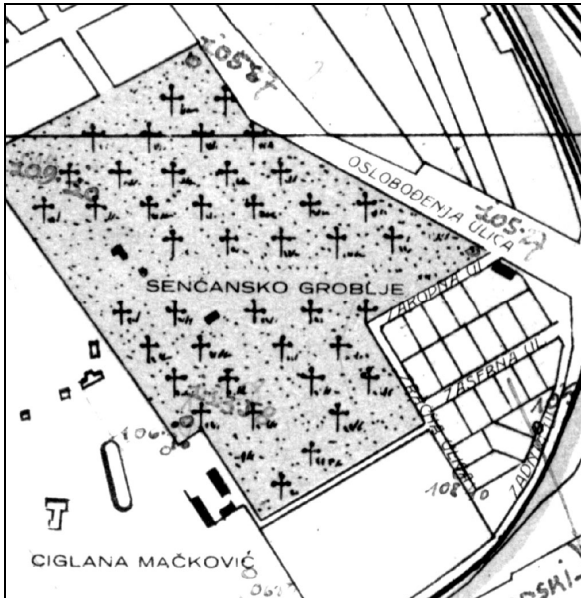
Sukobi akcionara i uprave, afere koja će uslediti nakon toga, označiće i početak kraja najstarije subotičke ciglane. ²¹ Tom prilikom je proizvedeno 1 milion cigala i prodato *Leontini* za sumu od 933 600 dinara. Preduzeće je bilo prezaduženo, zgrade oronule, mašine neupotrebljive, zemljište na placu ciglane nepogodno za dalju fabrikaciju cigala, *Leontina* optuživana od ostalih akcionara da je nestručno vodila poslovanje - to je bio put u likvidaciju koja je započela 1931. godine. ²² Sama *Leontina Mačković* je bila prinuđena da rasproda

²¹ AJ, Ministarstvo industrije F:65, a.j. 2409, fasc. 1425. Grupa akcionara je potaknuta izuzetno lošim finansijskim stanjem ciglane, koja je raspoložuci glavnicom od 38 600 dinara beležila gubitak od 592 900 dinara u 1924. godini, od 1921. godine vodila akciju za spovođenje stečaja firme. Optužbe na račun uprave od 8 članova, i same Leontine Mačković, protiv koje je bila podneta i krivična prijava, bile su stalne od toga perioda. "Svi znamo, da poduzećem rukovodi jedna za ovo neovlašćena i neodgovorna osoba, te ga je dovela do ivice propasti", reči su trgovca Vujković Đure, jednog od akcionara na skupštini deoničara 1924. godine.

²² isto

celokupnu svoju imovinu, a svoj uloženi kapital, akcije, nisu u potpunosti spasili ni drugi deoničari, između ostalih: *Beno Mačković*, inženjer, *Imre Prokeš* zemljoposjednik, *dr Jovan Milekić* advokat, *dr Deneš Sterlicki* advokat, *dr Aron Sekelj* advokat, *dr Jako Fišer*²³, advokat i tridesetak drugih sitnijih akcionara.

Sama ciglana je bila podignuta na delu grada poznatom kao Bajnat, pored Senčanskog groblja, na površini od preko 16 jutara.

Ciglanica Mačković na karti grada iz 1928.g.

Kapaciteti pogona su bili 3 000 000 komada cigala godišnje uz rad 150 zaposlenih. U 1927. godini radila je sa 10% kapaciteta.

Nakon izrečene likvidacije, svi objekti ciglane su porušeni²⁴ i upućena je molba za parcelizaciju zemljišta, da bi se parcele mogli prodati, ali je ona odbijena, pošto su vlasti ocenile da lokacija nije pogodna za širenje grada, odnosno da zemljište ne odgovara za izgradnju objekata za stanovanje.²⁵

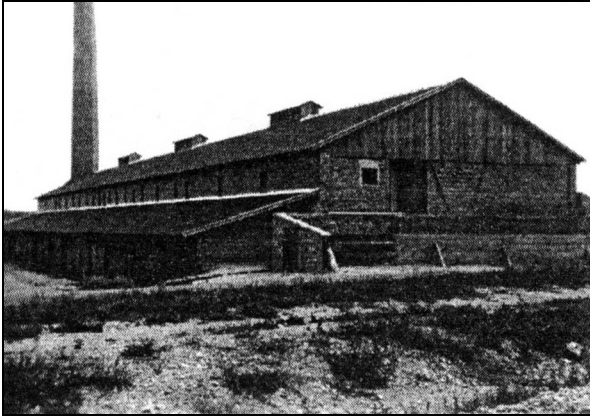
CIGLANA "MOLCER"

²³ Dr Jako Fišer (Senta 1868 - Subotica 1939), advokat, Jevrej. Sa suprugom Anom Poper (Segedin 1879-?) imao je 3 dece: Gizelu (1890) koja je bila udata za dr Artur Gabora, dr Andriju Tisu (r.1903), advokata (i nakon rata imao je u gradu advokatsku kancelariju) i Anu (1905), koja je bila udata za Bogdana Stevanovića. Dr Jako se javlja kao akcionar i član uprava u više subotičkih akcionarskih društava: "Hartman i Conen", "Favorit", "Labor", "Industrija željeznog nameštaja", "Bačka tvornica cementne robe i građevno d.d.", "Minerva", "Industrija mramora i kamenoreza d.d.", "Labor d.d." itd. Pored toga je bio član masonske lože "Alkot's", u kojoj je vršio i funkciju starešine.

²⁴ IAS, F:47. III 389/1930. Radove oko rušenja nadzirao je inž. Beno Mačković.

²⁵ IAS, F:47. III 630/1930. U obrazloženju za odbijanje molbe navodi se da je tlo bivše ciglane za 6 metara niže od senčanskog groblja, te da bi troškovi nasipanja bili veliki. Pozivanje molilaca na činjenicu da su tamo već izgrađene neke stambene zgrade, kula bivšeg vlasnika Mačkovića, kuće za radnike ciglane, i žalbe višim instancama vlasti, nisu donele rezultata.

Ova ciglana je osnovana je 1898. godine od strane *Dragutin Molcera (Molczer Kálor)* i *Rajhl (Reichl) Ferenca*.²⁶ Nalazila se na adresi Zapadne ugarnice 418, na površini od 20 jutara. Obrtnica je izdata pod brojem 2 225, 1898. godine.

Kerska ciglana Molcerovih

Posle I sv. rata je nastavila da radi kao novo ortačko, javno trgovačko društvo, članova *Molcer Kalora, dr Prokeš Mihajla i Glid Marije* (udove *Glid Bernata*).

Imala je instaliranu parnu mašinu od 85 KS, ali je preovladavala ručna proizvodnja. Radila je sa nadničarskom radnom snagom i 1927. godine ima 31 muških i 13 ženskih radnika, a naredne godine 47 ukupno. Nadnice za mušku radnu snagu su bile 30 dinara, a za žensku samo 20 dinara dnevno. Radila je sezonski, obično 3 do 5 meseci godišnje. Proizvodila je do 4 miliona komada cigala, mada joj je maksimalni kapacitet bio do 12 miliona cigala uz zapošljavanje 150 radnika. Po podacima mesnog Udruženja industrijalaca i trgovaca, iskorištenost kapaciteta u 1927. godini je dostizala samo 30%.²⁷ Učestvovala je na licitacijama koje su raspisivale velike državne firme, kao **Direkcija državnih železnica**, koja je 1928. godine tražila snabdevača za 300 000 komada cigli, za cenu od 150 000 dinara.²⁸ Od 1930 do 1932. godine nije radila, a 1933. godine proizvela je 2 500 000 miliona cigala.²⁹ Udruživanje 1930. godine, sa ciglanam

²⁶ U registru Ct III 9 firma je ubeležena 28.5.1898. kao ortačko društvo Molcer Karolja (Molczer Károly), i Rajhl Ferenca (Raichl FÉrencz) koje je postojalo do 1904. godine. Molcer Karlo (Molczer Károly) je bio građevinski inženjer, rođen u Subotici 1863. od oca Ivana (Indija 1830-Subotica 1914), građevinara koji od 1853. žive u Subotici i majke Marije Kladek. Zanimljivo je da je i deda Karla, Ivan, također bio građevinar. Pored Karla, oni su imali još 4 sina: Stevan (1861), Franjo (1869), Lajčo (1870), Aleksandar (1876) zidar, koji je 1922. godine optirao za Mađarsku državu. Karlo je imao tri kćerke, Mariju (1892), Irenu (1898) i Karolinu (1907). Druga žena Karolina Salai. Obrtnica Molcer Karolju za proizvodnju cigala je izdata 6.2. 1898. godine i ubeležena u registru E 3/1898. Kasnije se kao vlasnik javlja i Karoljev sin, arhitekta, (rođen 16.10.1893. u Subotici, u Karoljevom braku sa prvom ženom Marijom Šmigura) koji je nosio isto ime kao otac. Iz ove građevinarske porodice i Molcer Nandor

(Subotica 1908.) je bio građevinski inženjer, slično kao i Franjo (Subotica 1900) koji je bio ciglar. I Karlova brat - Franjo (1870) bio je građevinar u Csepelu a Aleksandar (1873) građevinar u Budimpešti. IAS, F:68.XII 63/1948

²⁷ IAS, F:235.28.112

²⁸ IAS, F:235.29.534

²⁹ IAS, F:235.35.242

Prokeš I Glid, I stvaranje firme **Molcer Karlo i dr.** posledica je tada vladajuće ekonomske krize. Krajem tridesetih godina Molcerovi, *Karlo st.* i *Nandor Molcer* su i otkupili ciglanu udove *Bernata Glida*.

Karlo Molcer je 1927. godine dobio i dozvolu za podizanje sušare za hmelj na prostoru ciglane (k.č. 27300).³⁰

Ciglana je radila i za vreme II sv. rata. Pored toga Molcerovi 1943. godine instaliraju postrojenja i za kudeljaru. Sin osnivača *Karlo ml.* formalno je pružio od oca rukovođenje poslovima u tom periodu. Kao i kod mnogih drugih subotičkih firmi, ta činjenica karakterisana kao privredna saradnja sa okupatorom je uzeta kao jedan od ključnih razloga kojima nove vlasti obrazlažu pravne postupke, kada januara 1947. godine konfiskuju to preduzeće.³¹

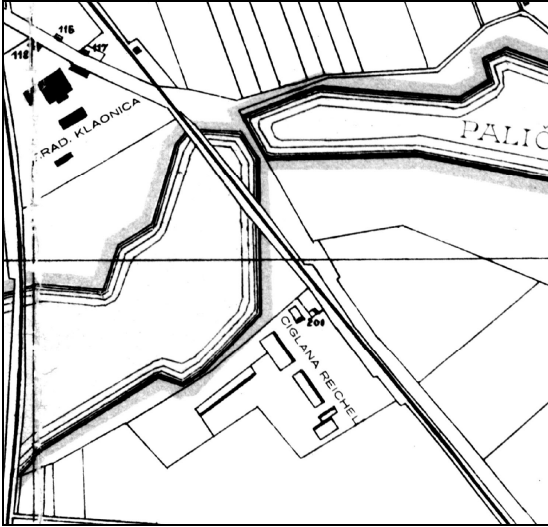
CIGLANA "KOVAČ"

Osnovana je 1904. godine, na adresi Aleksandovo 201. Osnivači su bili *Rajhl Ferenc*, *Vilmos* i *Nandor*. Kao deoničarsko društvo pod imenom "**Reichl féle keramit és gepteglagyár r.t.**" radiće od 1907. do 1911. godine, kada je ubeležen prestanak. *Kovač Antun (Kovács Antal)* je nakon toga preuzeo bivšu Rajhlovu ciglanu, koja se prostirala na površini od 40 jutara i proširio je pečenjem kreča, proizvodnjom crepa i keramike i šamotnih cigala. Radi toga je zaposlio i jednog stranog stručnjaka, "keramijskog" inženjera *Hantih Hajnriha (Heinrich Hantich)* čehoslovačkog podanika. U molbi Inspekciji rada, vlasnik za njega navodi: "On je kao takav sada jedini keramijski inženjer u državi našoj. On sada sastavi keramijsko odeljenje i izučava radnike u ovoj struci. Zato vrlo važno i za mene i za obrt, da se ova struka, što još nepoznata kod nas, razvije."³²

³⁰ IAS, F:47. III 168/1927.

³¹ IAS, F:86. K 281/1946. Tom presudom je Karlo Molcer ml. Osuđen na kaznu lišavanje slobode sa prinudnim radom od 7 meseci. Njegova stručnost i lojalnost novim vlastima mu je ubrzo prokrčila put na planu profesionalnog angažovanja, pa je već 1947. godine radio kao inženjer u građevinskoj firmi Pokrajinsko građevinsko preduzeće i to kao šef tehničkog odeljenja a držao je i kurseve građevinskim radnicima.

³² IAS, F:235.22.825/1925

Ciglana Reichl na karti grada iz 1921. godine

Kovač je poticao iz bogate zemljoposedičke porodice, čiji imetak je 1935.godine procenjen na 10 miliona dinara³³ I sam vlasnik će često boraviti u Mađarskoj odakle dolazi da kontroliše rad cilane. Tako je 1928. godine došao u Suboticu iz Budimpešte, da bi posetio i ciglanu. Tom prilikom ju je i izdao u zakup.

Ciglana je imala kapacitete i procenat iskorištenosti u nivou ostalih subotičkih ciglanama. I ona je uz mašinski parni pogon upotrebljavala nadničarsku radnu snagu i radila sezonski. Broj zaposlenih je varirao od 61 u 1925. godini do 66 radnika u 1927. godini.³⁴ U 1927. godini radila je sa polovinom kapaciteta.³⁵

CIGLANA "HERMAN"

Javno trgovačko društvo "za fabriciranje cigala" koje su osnovale *Lea Herman*, rođena Braun, iz Subotice i *Marta Albahari* iz Zagreba, sa poslovođom *Vilimom Hermanom*³⁶, zakupilo je 1928. godine ciglanu *Kovač*. Ono je nastavilo da radi na izradi cigala, crepova i šamotnih cigala, zatečenim mašinskim instalacijama.

Pogonsku snagu obezbeđivao je 1 parni kotao, od 10 atmosfera, snage 70 KS i elektromotori. Mašinskim pogonom se mešao sirovi materijal, pokretala presa za oblikovanje cigli i pokretna traka kojom su sirove cigle transportovane do okrugle peši sa dva dimnjaka u

³³ IAS,F:43.122. Kovačevi sinovi su gazdovali sa porodičnim imanjem od 340 jutara, koje se nalazilo u Györu (Mađarska)

³⁴ AV, F:126, VI - 1066

³⁵ IAS, F:235.28.112

³⁶ Herman Vilim, od oca Žigmunda (1855 Kačmar - Subotica 1932) i majke Glid Rozalije, rođen u Bačkom Petrovcu (1892 - Subotica, 1935), fabrikant cigle. Oženjen Karolinom Braun, sa kojom je imao decu Mirjam i Belu. Karolinina sestra je bila Lea Braun, žena Herman ? Stariji brat mu je bio Herman Matija (Baja 1890), čija žena je bila Adela Kunec (rođena u Subotici 1895. godine), a mlađi Ernest (Subotica 1894, oženjen Rosenfeld Kornelijom) IAS, F:68, XII 399/1946.

kojoj se vršilo pečenje cigli. Broj zaposlenih je 1928. godine iznosio 58.³⁷ Radno vreme je bilo od 6 do 17 sati, uz odmor pola sata ujutro i 1 sat po podne.

Ciglanu je radila za subotičko tržište ali je i izvozila svoje proizvode u Mađarsku. Udruženje trgovaca i industrijalaca iz Subotice javlja 1928. godine Direkciji železnica da je za ovu ciglanu potrebno obezbediti, u sezoni kada radi, od 1. avgusta do 15. novembra, ukupno 150 vagona. (1 vagon = 2400 kom. cigala)³⁸ "Opšta kreditna banka d.d." iz Subotice je preuzela upravljanje nad ovom ciglanom 1930. godine.³⁹ U tom periodu najveća godišnja proizvodnja je iznosila 6 000 000 cigala, a broj zaposlenih se kretao do 150.

Molcer Karlo je kupio ovu ciglanu 1930. godine.

CIGLANA "PROKEŠ"

Osnovana je 1886. godine. Nalazila se u blizini groblja, na adresi Bajski vinogradi 10 (164). Površina sa koje se vadila ilovača iznosila je 21 jutro. Okrugla peć je izgrađena 1891. godine. Stari dimnjak je, zbog jednog oštećenja od udara munje, 1928. godine zamenjen novim, visine 40 metara.⁴⁰ Osnivač joj bio *Mihajlo Prokeš*⁴¹, a angažovan je bio i njegov sin istog imena advokat i veleposednik.

Nije raspolagala mašinskim pogonom, svi poslovi su obavljani ručnom radnom snagom. Imala je najmanji kapacitet od subotičkih ciglana, do 2 000 000 komada cigala godišnje, i zapošljavala u skladu sa tim i najmanji broj radnika. Tako je 1928. godine imala samo 22 radnika.

Od 1930. godine stupa u zajedničku firmu sa ciglanom Molcer i Glid.

Nakon rata su nove vlasti dale procenu da instalirana peć može da radi još 25-30 godina.

42

CIGLANA "GLID" ("STEVAN")

Započela je rad 1900. godine. Nalazila se na adresi Tuk ugarnice (Senčanski put) 114. Nakon rata nosila je naziv "**Bernat Glid fabrika kreča i cigala**". Tada je vlasnik ove ciglane je

³⁷AV, F:126,VI - 1066

³⁸IAS, F:235.27. 333/1928

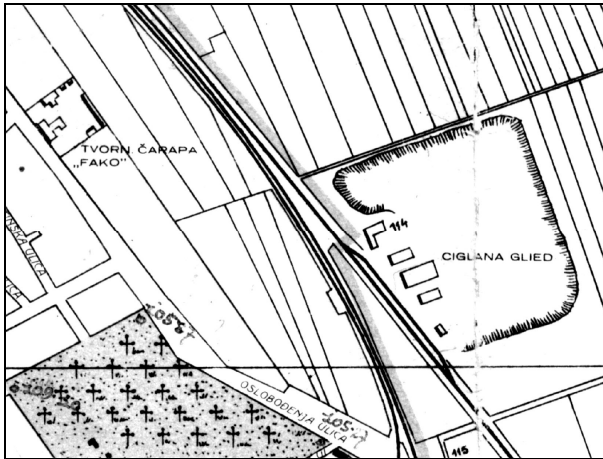
³⁹IAS, F:47.XIII 25/1931. Opšta kreditna banka iz Subotice je inače zastupala ciglane Glid, Molcer, Prokeš i Hermana Vilima i u ranijem periodu, na licitacijama kod državnih preduzeća. Preuzevši Kovačevu ciglanu nastaviće da organizuje proizvodnju u njoj. Zabeleženo je da je tražila od gradskih vlasti oslobađanje od plaćanja trošarine za prevoz 400 kola peska iz Majšanskih vinograda u ciglanu. IAS, F:47.XIII 25/1931

⁴⁰ IAS, F:47. III 672/1928. U molbi za podizanje novog dimnjaka dr Prokeš se potpisuje kao "fabrikant cigala"

⁴¹ Mihajlo Prokeš (Subotica 1888- ?), od oca Mihajla i mati Etela Birkaš, zemljoposednik. Imao je 3 dece.

⁴² IAS, F:68. XIII 412/1948

bio *Bernat Glid (Glied)*⁴³ koji ju je vodio sve do smrti 1927. godine, kada je njegova naslednica, kćerka *Katarina Marija* udata *Dajč (Deutsch)*⁴⁴, poverila vođenje firme svome mužu *Samuelu Dajču (Deutsch)*.⁴⁵

Cigłana Glied na karti grada iz 1921. godine

Pošto se nalazila u blizini pruge, povezana je bila na železničku mrežu sopstvenim kolosekom. I ova cigłana, koja se bavila i pečenjem kreča, imala je kružnu peć, a proizvodni proces se obavljao pretežno ručnom snagom. Stepenn iskorištenosti je 1927. godine iznosio 50% kapaciteta, koji je iznosio 5 000 000 komada cigala godišnje. Teškoće koje su pogadale čitavu cigłarsku struku nisu poštedele ni ovu cigłanu, pa je firma 1933. godine prestala sa radom, da bi iste godine *Dajč Marija* ponovo registrovala cigłarsku tvornicu⁴⁶ pod imenom "**Stevan**" koja je radila do 1936. godine. U vlasništvo Molcerovih prelazi 1936. godine.

Nakon rata sve subotičke cigłane su nacionalizovane. Od njih je formirano gradsko cigłarsko preduzeće "**Građevinar**". Zanimljivo je da pored ostalih, iskrsavaju i roblemi zbog nedostatka sirovina, zemljišta.⁴⁷

⁴³IAS, F:57.3406/1933. Glied Bernat je 1919. godine sa suprugom Marijom Levi, dobio odluku o proterivanju iz Subotice kao ratni doseljenik. (Odluka Senata br.7871/1919) ali je ipak uspeo da ospori tu odluku i nastani se u gradu. Imao je kuću na adresi Zrinski trg 31. On je došao je iz Bačkog Petrovca, maja 1918. godine, gde je imao cigłanu i drvaru. " Do maja meseca 1918. godine stanovao sam u Bačkom Petrovcu, tamo sam imao cigłanu i drvaru, što sam sa kućom zajedno prodao i u Suboticu doselio, i kojoj mi mnogobrojni rodovi stanuju. a za za doseljenju u Suboticu bio mi je i to razlog da moju 13 to godišnju kćerku školovati mogu.", pisao je u mobi Ministarstvu. U Subotici je kupio drvaru Josipa Dohanja i tvornicu cementne robe Gabora Figure. IAS, F:47, 1426. 80-5

⁴⁴ Katarina Dajč (Bački Petrovac 1905 - Aušvic 1944)

⁴⁵ IAS, F:57.7587/1938. Dajč (Deutsch) Samuel je rođen 21. 11. 1902. godine u Bonjhadu (Mađarska) od oca Mavre i majke Serene Šrajber. Od 1907. godine boravi u Bačkom Petrovcu, a od 1923. godine Subotici, gde je "svršio talmudsku školu". Imao je registrovanu eksportno - importnu firmu "Hermes". U 1938. godini se preseljava u Beograd. Žena mu je bila Katarina Glied (r.1905), sa kojom je imao sinove Bernata (r. 1934.) i (Eduarda (r. 1936.)

⁴⁶IAS, F:57.26. Registar industrijskih radnji III 11932-1946, 1/1933

⁴⁷IAS, F:68, XIII 412/1948

"LABOR DEONIČARSKO DRUŠTVO ZA PODIZANJE STANOVA "

Osnovali su ga 1922. godine *Josip Hartman*⁴⁸, *Vilim Konen (Conen)*⁴⁹, *Ludvig (Lajos) Šreger*⁵⁰, *dr. Jako Fišer* i *Mirko Kemenj* sa osnivačkim kapitalom od 1 000 000 dinara. Ubeleženo je u registar Sreskog načelstva D 50/1922. To je zapravo bilo sestrinsko preduzeće subotičkog izvoznog giganta firme "**Hartman i Conen**" (i adresa mu je bila ista - Preradovićeveva 18), što je i ozvaničeno 1938. godine, kada se uz promenu pravila društva menja i naziv u "**Hartman i Conen Labor d.d.**". Kao predmet rada je navedeno: "Kupovanje i prodavanje nepokretnosti i zidanje kuća, trgovina i prodaja jaja, živine, perja i voća, kao i eksportiranje ovih u živom i zaklanom, svežem ili konzerviranom stanju i to na veliko ili malo."⁵¹

I do tada se bavilo podizanjem najamnih palata i prometom nekretnina. Izgradilo je spratnu najamnu palatu u Jelačićevoj ulici 2. Cena izgradnje je bila preko 1,5 miliona dinara.⁵²

Beogradska firma "**Labor, tehničko preduzeće za izgradnju modernih puteva**" javiće se od 1934. godine kao glavni izvođač radova na izgradnji internacionalnog puta Beograd (Zemun)-Subotica. Sa ovom firmom "**Labor d.d.**" je stajao u poslovno finansijskoj vezi. Tako će se prilikom radova na X deonici puta, trasi kroz @ednik, 1937. godine, "**Labor d.d.**" javiti kao izvođač poslova. Tada je postavljen uzani industrijski kolosek od žedničke železničke stanice do gradilišta puta.⁵³

⁴⁸Hartman (Hartmann) Josip (József) rođen 21.03.1886.godine, je sin Rafaela Hartmana, osnivača najveće subotičke izvoznice firme "Hartman i Conen" i Šreger Tereze (Schréger Terez). I on je bio uključen u porodično preduzeće, ali je imao akcija i u nizu drugih deoničarskih društava, proizvodnih ali i finansijskih. Pored toga je posedovao hotel "Jagnje" u Subotici, i "Nacional" i "Royal" u Beogradu. Obavljao je i funkciju potpredsednika Jugoslovensko - austrijske trgovačke komore. Po narodnosti je bio Jevrej da bi tokom rata prešao reformatsku veru. Rešenjem Ministarstva unutrašnjih dela Kraljevine SHS br. 26869/1927 dobio je pravo da koristi uz svoje prezime i titulu, rinenburški ("visokorodni vitez plemeniti Hartman Josip rinenburški") koju je dobio od holandske države te godine. (Rynenburg je grad u provinciji Utrecht). IAS, F:57.95. 1938.

⁴⁹ Vilim Konen (Wilhelm Conen),stariji, (rođen u Düsseldorfu 1866. od oca Mathiasa, baštovana i majke Ernestine Eykler,umro u Subotici 1938. godine) suvlasnik, odnosno akcionar firme "Hartman i Conen", ali i drugih. Sin mu nosio isto ime - Vilim (rođen 25.5.1903. u Subotici) kojem je dodavao majčino prezime Jakobčić (po majci Jeleni Jakobčić) i isto kao i otac, učestvovao u nekoliko akcionarskih društava.

⁵⁰Lajoš Šreger (Schreger) (Segedin 1875 -) je bio i akcionar te član upravnog odbora preduzeća "Hartman i Conen". Vršio je kontrole u filijalama te firme u Engleskoj, Švajcarskoj, Nemačkoj i Mađarskoj.

⁵¹ IAS, F:57.6599/1938.

⁵² IAS, F:47.III 353/1928

⁵³ IAS, F:57.2607/1937

S P I S A K

deponovanih akcija za glavnu skupštinu od 18.marta 1933.godine
firme:"LABOR d.d.za gradjenje kuća"

Red. br.	Ime deoničara	Koliko deonica	Podanstvo	Mesto stalnog borav.
1.	Dr.Fischer Jako	10	jugoslavensko	I,Aleksandrova 4.
2.	Dr.Kalmar Elemer	10	"	VI.Trg Cirila i M.3.
3.	Krishaber Jone	10	"	VIII,Aleksandrova ul.5.
4.	Beck Ljudevit	10	"	VI.Preradovićeva ul.18
5.	Dr.Tisa Andrija	10	"	VI.Trg Cirila i M.4.
6.	Kemenj Mirko	10	"	" Preradovićeva 18.
7.	Rudić Ivan	10	"	V.Kotorska ul.38.
8.	Lieber Bela	10	"	I,Aleksandrova ul.4.
9.	Hermec Franja	10	"	VIII. " 5.
10.	Dr.Dembic Ljudevit	10	"	I,Šenoe ul.30.

S P I S A K

članova upravnog odbora firme:"LABOR d.d.za gradjenje kuća.

1.	Conen Vilim Matija	jugoslav.	VI.Preradovićeva 18.
2.	Šreger Lajčo	"	V.Prestolonasl.Petra 20
3.	Conen Vilim	"	VI.Preradovićeva ul.18.
4.	Hartman Josip	"	"
5.	Dr.Pišer Jako	"	I,Aleksandrova ul.4.
6.	Beck Lajčo	"	VI.Preradovićeva ul.18.

Da gornji podatci u svemu odgovaraju stvarnosti,-tvrđi
Subotica,9.decembra 1933.godine,

U p r a v a
AKCIONARSKO DRUŠTVO
"LABOR"

ZA GRADJENJE KUĆA

Spisak deoničara Labor a.d iz 1933. godine

Na početku 1940. godine firmi se opet vraća stari naziv i delatnost, koja kao "**Labor d.d.**" ima da se bavi "kupovanjem i prodavanjem nekretnina i zidanjem kuća, fabrika i trgovačkih objekata". Glavnica je tada povišena i iznosila je čak 5 miliona dinara. Međutim to su bili samo spekulativni potezi uprave, pošto je subotičko Sresko načelstvo 16.avgusta te godine donelo odluku o proglašavanju ovlaštenja firme nevažećim pošto se već više od godinu dana ne bavi svojom delatnošću "nakupovanjem nekretnina i zidanjem kuća". "**Labor**" je po tom izveštaju kupovao nakretnine,a posedovao ih je Subotici, Starom Bečeju, Beogradu, samo za sebe. To su bili objekti velike vrednosti, palata sa 22 stana u Subotici ("**Labor palata**", Jelačićeva 2, k.č. 30220), pivara u Starom Bečeju koje je kupljena za 3 500 000 i kuća u

Beogradu za 6 700 000 dinara. U žalbi na tu odluku Načelstva, koja nije usvojena, društvo je ukazivalo da u trenutnoj situaciji nema kupaca ali da to ne znači da je obustavilo svoju delatnost.

Ovo deoničarsko društvo, snažne finasijske zaleđine, nije se primarno bavilo neposrednom građevinskom delatnošću, nije imalo svoje stalne radnike i mašinsku opremu, potrebnu za takve poslove. Angažovalo je, prema potrebi ovlaštene arhitekte, zidarske majstore i nadničare ili ulagalo u nabavku neophodne opreme. Ono je bilo uspešan organizator građevinskih poslova, (kao pri izgradnji internacionalnog puta do Subotice) a bavilo se i iznajmljivanjem te prometom nekretnina.

" DEONIČARSKO DRUŠTVO ZA PODIZANJE STANOVA "

Osnivačka skupština ovog deoničkog društva je održana 2.12.1928. godine. Osnivački kapital je bio relativno mali, 500 000 dinara. Registracija je ubeležena u registru suda CT X 820/65. Delokrug rada, koji je bio predviđen pravilima se sastojao u podizanju zgrada za stanovanje i njihovom izdavanju pod zakup. U Upravni odbor su izabrani sledeći akcionari: *Josip Hartman*, industrijalac, *dr Ljudevit Dembic*, gradonačelnik u peziji, *dr Jako Fišer*, advokat, *dr Kalmar Elemer* te *dr Miloš Pavlović*, sekretar Udruženja Trgovaca i industrijalaca u Subotici. Delokrug rada je bio sličan deoničarskom društvu **Labor**, čiji istaknuti akcionari plasiraju kapital i u ovo društvo. Glavnica je povišena na 1 500 000 dinara u 1937. godini. Naredne godine pokušavalo je da dobije od Kraljevske banske uprave dozvolu za zidanje bioskopa, što mu je i omogućeno, pošto su u promenjenim pravilima naznačili i tu delatnost.

"BAČVANSKA TVORNICA CEMENTNE ROBE I GRAĐEVNO D.D."

Registracija ovog preduzeća je izvršena 1919. godine u registru Ct VIII 39. Bilo je upisano pod imenom "**Bácskai cementárugyár és építő r.t.**". Tek početkom dvadesetih godina počinje da se upotrebljava srpski prevod tog imena. Kao adresa je naveden segedinski put. (Segedinski put 119, ili kasnije Daničićev put 26, ugao sa Markovićevom ulicom (Trebinjska) (Gr. uložak 22902, k.č. 7528-7531, ukupne površine 1 k.j. 583 kv. hv.) Od te firme je deo placa otkupila i firma "**Zephir**", te će i ona nositi istu adresu.) Ono je nastalo kada grupa novih ulagača preuzima firmu "**De Negri i drugovi**".⁵⁴, (De Negri koji tek 1932. godine pokreće postupak za dobijanje jugoslovenskog državljanstva, pošto je do tada bio italijanski državljanin.) Nekretnine pređašnje firme (z.k.br. 7529, 7530, 7531/1) preuzete su kao osnivački ulog i procenjene su na vrednost od 76 000 k, odnosno 76 komada akcija, od ukupno 250, koliko ih je bilo emitovano. Tako je nominalna vrednost osnivačkog kapitala novog preduzeća iznosila 250 000 kruna. Već 1919. godine, gradske vlasti su na molbu "**Bačvanske tvornice cementne robe i građevnog d.d.**" izdale građevinsku dozvolu za dogradnju fabričkih

⁵⁴ De Negri Jovan ?, sin mu je Franjo (r. Subotica 1903.) italijanski državljanin do 1932, građevinski inženjer, urbanist, diplomirao je 1927. u Beogradu. do 1929. radio kod Kolomana Vidakovića, a zatim u gradskom Inženjerskom odeljenju, do 1947. godine. IAS, F:68 V 780/1948

postrojenja u segedinskim vinogradima. Radovi su završeni krajem te godine i upotrebna dozvola je izdata juna 1920.⁵⁵

Kao najveći akcionar javlja se *Žiga Ajzler*⁵⁶, koji je imao 100 akcija. Među ostalim akcionarima su bili: *dr Jako Fišer*, advokat, *Ervin Gedike*, direktor filijale **Jugoslovenske banke**, *Đula Vali*, inženjer⁵⁷, *Mavro Donat*, trgovac, *Žiga Štern*, zanatlija, *Mirko Jakobčić*, direktor "**Opšte Kreditne banke d.d.**", *Milivoj Nićin* veletrgovac i drugi. Žlanovi uprave 1925. godine, kako stoji u izvještaju Ministarstvu, u kome je navedena i narodnost akcionara, su bili: *Mirko Jakobčić* po narodnosti - Bunjevac; *Ervin Gedike* - Hrvat; *Đula Vali* - Mađar, *Milivoj Nićin* - Srbin, *Stevan Vaci* - Mađar⁵⁸; *Žiga Ajzler* - Jevrej i *dr Kalmar Elemer* - Jevrej⁵⁹.

⁵⁵ IAS, F:47.1201.III 110/1919

⁵⁶ *Žiga Ajzler* (Eisler Zsiga) (Subotica 1886 - Aušvic 1944). Potiče iz trgovačke jevrejske subotičke porodice. Otac mu je bio Eisler Mano, trgovac, a mati Laura Weis. Oca je 1906. preuzeo trgovinu građevinskim materijalom, da bi se kasnije javljao kao akcionar u nizu subotičkih firmi, bio je i direktor Otseka za uglj, Hrvatske svopće kreditne banke d.d., filijale u Subotici, u periodu od 1926 do 1931. godine.

⁵⁷ *Đula Vali* (Váli Gyula), (1866 - 1930) Supruga mu je bila Ilona Prokes. Iplomirao je arhitekturu u Budimpešti 1887. godine. Od 1890. godine radio je kao gradski inženjer a kasnije i kao ovlaštenu arhitekta. Na stručnom planu je ostavio prepoznatljiv trag. Radio je na adaptaciji stare učiteljske škole (do 1907.), planovima podizanja Kolevke (1900.), Jugoslovenske banke i kao glavni izvođač pri izgradnji Gradske kuće. Pored toga je obavljao još niz funkcija, i to kao: član jurisdikcionog odbora u gradskoj upravi, sekretar "Narodne kasine" ("Nemzeti Kaszinó), blagajnik subotičkog bibliotekarsko - muzejskog društva, sekretar "Slobodnog liceja" ("Szabod liceum"), starešina slobodno zidarske lože "Alkotás" (od 1924. kada je primljena u okrilje Velike lože "Jugoslavija" nosi ime "Stvaranje" IAS, F:47.Gr.263/1925) i druge. Kao delegat grada učestvuje na svetskoj izložbi u Drezdenu 1903. godine.

⁵⁸ *Stevan Vaci* (Váczi István), arhitekta. (Vajsló 1885 -?) žena Marija Farkaš, deca Tibor, Stipan i Laslo. Od 1912. u Subotici. Optant iz Mađarske koji je 1923. stekao jugoslovensko državljanstvo. IAS, F:47, II 2572/1935. Do 1924. godine radio kao gradski službenik - arhitekta, da bi tada dao ostavku "pošto sa platom koju dobivam ne mogu egzistirati". IAS, Grad. 488/1924

⁵⁹ AJ,F:65.1425.

Inž. Đula Vali (Vály Gyula)

U Pravilima se kao cilj društva navodi: "...proizvođenje cementne robe i veštačkog kamena i prodaja istih, nadalje zgotovljenje željeznog betona, vršenje poslova od veštačkog kamena, preduzimanje svakovrsnih (visokih i dubokih) građevnih poslova, kupljenje i prodaja svakovrsnog građevnog materijala na vlastiti i tuđi račun u komisiju".Praktično se bavila izradom raznih predmeta od cementa, cevi, ploča, te veštačkog kamena.

Raspolagala je sa odgovarajućim mašinama, hidrauličnom presom za cementne pločice, mašinom za glačanje pločica, za izradu betonskih cevi i za drobljenje kamena. Pogonsku snagu obezbeđivali su elektromotori.⁶⁰

Broj zaposlenih radnika se kretao od 120 u 1923. godini, što svedoči o periodu kratkotrajne privredne konjunktore, do 26 tokom 1929. godine i samo desetak u godinama pred rat. Kapaciteti, koji su iznosili do 300 vagona robe godišnje, najbolje su bili iskorišteni sredinom dvadestih godina. Tako je u 1926. godini proizvedeno 100 000 cementnih mozaičkih pločica i 4 500 metara betonskih cevi za kanalizaciju.

Poslovanje u prvim godinama postojanja, do 1927, je bilo uspešno, a u kasnijem periodu će društvo početi da beleži gubitke. Oni su se na redovnim skupštinama deoničara objašnjavali opštom ekonomskom krizom i posebno neprilikama koje vladaju u građevinskoj struci. Firma je

⁶⁰ U preuzetoj firmi "De Negri i drugovi", ztečen je već jedan elektromotor snage 8,5 KS. IAS, F:47.1201.III 110/191942. AV, F:126 VI - 622. Nadnica kamenoresca je 1937. godine bila od 2,5 do 7 dinara, nadničara od 2,5 do 5 a nadničarke od 2 do 4 dinara. Radno vreme je iznosilo 8 časova dnevno sa mogućnošću da se produži do 10 časova uz plaćanje više za 50%. Radilo se u dve smene. Radnici građevinske struke često su vodili štrajkove i tarifne pokrete za poboljšavanje svoga položaja. Pored usgalašavanje oko najniže nadnice za pojedine kategorije radnika jedan od stalnih nesporazuma je iskrsavao kod dužine radnog vremena. Radnici su se zalagali za osmočasovno a poslodavci insistirali na desetočasovnom radnom vremenu. Uz posredovanje radničkih organizacija sklapani su kolektivni ugovori koji su obavezivali obe strane. Primer štrajka 400 građevinskih radnika u 1937. godini u čijem rešavanju učestvuju podružnica JUGORAS-a, Radnička sekcija JRZ, Savez građevinskih radnika, podružnica Subotica i Mesni međustrukovni odbor URSSJ, govori o tome. IAS, F:57.7068/1937.

čak pokušavala da otvori filijalu u Solunu, u nadi da je konjunktura građevinarstva tamo povoljnija. U pregovorima je isticala da ima mogućnosti da pošalje svojih 100 radnika u Grčku.⁶¹ O težini položaja čitave građevinske industrije, pa i ove firme svedoči izveštaj podnet na skupštini deoničara 1939. godine u kome je izneto: "Pošto u Subotici nema građevinske delatnosti u zadnjim godinama nismo iskorištavali niti 20 % kapaciteta i izgleda da će se usled političke situacije ovaj postotak još znatno smanjiti".⁶²

U ratnim godinama 1941-1945 nastaviće da radi pod mađarskom upravom, da bi početkom 1946. ova firma bila ugašena.

" INDUSTRIJA MRAMORA I KAMENOREZA D.D."

Još 1892. započela su braća *Levi (Löwy Mór) Mavro* i *Ferenc (Férencz)??* sa obavljanjem obrade kamena u svojoj radnji, koja je 1906. prerasla u deoničarsko društvo "**Kőfaragó és márványipar r.t.**". Glavnica je iznosila 100 000 kruna podeljenih u 200 deonica. Firma će nastaviti sa radom i nakon rata. Ime "**Industrija mramora i kamenoreza**" će biti ubeleženo tek 1925. godine. "Nabavka mramora, kamena za podizanje zgrada, prerada istoga putem ručne i mašinske snage, izgradnja i prodaja nadgrobnih spomenika, vajarskih i kamenorezačkih radova, kao i mermernih ploča za nameštaj " ubeleženo je kao delatnost deoničkog društva istom prilikom. Kao osnovni kapital fungiraće 250 000 dinara u 250 deonica.

O vlasničkoj strukturi svedoči spisak akcionara prisutnih na glavnoj skupštini 1929. godine. Tada su bili prisutne sledeće ličnosti: *Dušan Manojlović* sa 10 deonica, *Mavro Levi (Löwi Mór)* sa 30, *Jovan Levi (Löwi)*⁶³ sa 20, *Andrija Levi (Löwi)* sa 10, *Đula Vali* sa 10, *dr Jako Fišer* sa 5, *Nikola Bojnicky* sa 10, *Josip Bojnicky* sa 10, *Albert Baruh* sa 5, *Aladar Šefer* sa 5, *Vjekoslav Glavina* sa 10, *dr Antun Vaš* sa 10, *Oton Dohanj* sa 5 i *Karlo Hakinger* sa 5, što je činilo 145 deonica. Upravni Odbor, koji su činili *Đula Vali* i *Mavro* i *Jovan Levi*, tom prilikom je istakao da je u prošloj poslovnoj godini zabeležen čist dobitak u iznosu od 8 616 dinara.

⁶¹IAS, F:235.21.505.

⁶²IAS, F:47. III 3361/1939.

⁶³ Mavro Levi (Löwi Mór) (?- 1939), supruga mu je bila Tereza Glid (1878 - Aušvic 1944). Janoš (Jovan) Levi (Löwi János (1895-1938) je bio njihov sin. Janoš je bio u ruskom zarobljeništvu od 1917. godine. Grupa od 15 roditelja ili supruga, u Rusiji zarobljenih subotičana, obratila se Senatu oktobra 1919, sa molbom da se gradske vlasti založe kod beogradske vlade u cilju oslobađanja i povratka njihovih sinova i muževa. Među njima je bio i Mavro Levi, tada upravitelj deoničkog društva "Kőfaragó és márványipar r.t.". IAS, F:47. 1201. IV 180/1919. I otac i sin su bili članovi masonske lože "Alkotás".

Reklama Industrije mramora i kamenoreza d.d.

Karlo Hakinger

Sirovine, razne vrste kamena, nabavljaće u zemlji ali i uvoziti iz Švedske, Austrije, Belgije, Žehoslovačke, u količinama od 20-30 vagona godišnje. Na uvežene sirovine plaćala se carina, protiv čega je firma protestovala kod nadležnih organa i Ministarstva. "Osim toga imamo da snosimo prilično visoku uvoznu carinu na sirovinu, čega ni u jednoj državi nema."⁶⁴

Finalnih proizvoda, nadgrobnih spomenika, mauzoleja, kipova, stepenica, kamina, stubova, umivaonika i vodoskoka, proizvođače u maksimalnoj količini do 200 vagona godišnje. Strana konkurencija predstavljala je veliki problem i za ovu privrednu granu, pošto nije bila carinski zaštićena. "U našoj zemlji postoji toliko kamenorezačkih preduzeća, da potpuno pokrivaju konzum u celoj našoj državi. Uz prkos toga pojavljuje se sve veća konkurencija inostranstva, naročito "Žehoslovačke republike", jer su tamo nadnice i ostali proizvodni troškovi mnogo niži, nego kod nas, i jer nema s naše strane zaštite u carini."⁶⁵ Taj problem ova firma potencira i 1929. godine. "Češka konkurencija koja raspolaže jakim kapitalom, uprpašćuje mladu domaću industriju, koja je lišena svake potpore i tek se sada počela razvijati, sem toga domaća produkcija može sada već potpuno pokriti potrebu u ovim artiklima."⁶⁶

Instalirana oprema spadala je u najmodernije. Mašine, postavljene u pogonu, pokretaće elektromotori snage 50 KS.⁶⁷ Mašine za glačanje mramora, materijala koga su godišnje

⁶⁴IAS, F:235.23. 146/1927

⁶⁵IAS, F:235.23. 146/1927

⁶⁶IAS, F:235. 37/1929

⁶⁷IAS, F:57.1911/1931.

obrađivali do 60 vagona, uvezene su iz Žehoslovačke 1928. godine.⁶⁸ Stepen iskorištenosti ovog preduzeća bio je 40 % u 1924. godini, 50 % u 1927. a 100 % u 1934. godini.⁶⁹

Po jednom dopisu firme Ministarstvu industrije i trgovine, u 1927. godini, zapošljavali su izuzetno veliki broj radnika; "...mi, koji momentalno zaposljujemo preko hiljadu porodica, bićemo prisiljeni sve većma da smanjujemo produkciju i restringiramo naše radnje." (Pored centrale u Subotici, imali su i filijale u Vojvodini)

Slabiji poslovni rezultati "**Industrije mramora i kamenoreza**" a sa tim i smanjivanje broja zaposlenih, poklapa se sa počecima velike privredne krize. Ni nakon njenog završetka, neće se dostići nivo iz predašnjeg perioda. Broj zaposlenih u subotičkom pogonu će 1935. godine iznositi tek 48, a 1939. godine - 50. Zapošljavani su stručni radnici - kamenoresci ali i nadničari.⁷⁰

Radionica i prodavnica nalazila se u Gimnazijskoj ulici br.3.⁷¹ Imali su i filijalu u Somboru, koju je vodio *Endre Levi*⁷² i skladišta u Novom Sadu, Senti, Kuli, Srbobranu, Tormi, Osijeku i Indiji.⁷³

Pre izbijanja II sv. rata sedište firme je registrovano u Beogradu, isto kao što je deo preduzeća demontiran i prenet u Beograd.

Industrija Mramora i Kamenoreza d.d.
Subotica
Pelegljeva 3.

Gradski Narodni Odbor
sekcija za statistiku

S u b o t i c a.

Odgovarajući na Vas cirkular br.22313/1946 nizenavedeno Van dostavljamo trazene podatke:

- 1./Naziv preduzeća: Industrija mramora i kamenoreza d.d.
- 2./Raniji naziv: Do 1941 kao gore, a u vremenu od 1941 do 12 decembra 1945 g.: Industrija granitnog kamena, vlasnik Bojnicky Nikola.
- 3./Sadanje vlasništvo: akcionarsko društvo.
- 4./Adresa sedista; centrale: Beograd, Gospodara Vučića 225.
- 5./Proizvedeni artikli: nadgrobni spomenici i ploče.
- 6./~~Broj radnika~~ Broj radnika 1.V.1946: 13
- 7./Preduzeće radi.
- 8./Preduzeće je industrija.

S.P.-S.N.

Industrija mramora i kamenoreza d.d.

Izveštaj Gradskom NO o preduzeću Industrija mramora i kamenoreza d.d. (1946.g.)

⁶⁸IAS, F:57.1911/1931.

⁶⁹IAS, F:56.7/1936.

⁷⁰IAS, F:57. 7068/1937.

⁷¹IAS, F:43.123. Kuća je bila uknjižena kao vlasništvo Levi Mavra i supruge Fani Vajs (Weiss)

⁷²IAS, F:43.123

⁷³IAS, 235.28.155

"TRUD K.D."

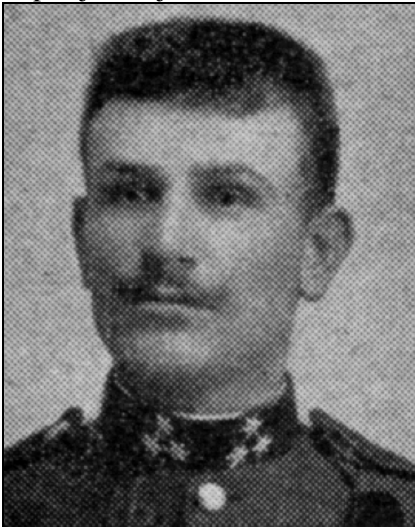
Osnovali su ga 1940. godine inženjer *Petar Majoroš, Jurak Antal* i *Jakša Damjanov*.⁷⁴ Ta firma je bila registrovana za izvođenje građevinskih poslova.

"PALATINUS"

Palatinus Ivan (János), kamenorezac, radio je već kao ortak u kamenorezačkoj firmi "**Fekete**" od 1907. godine. Naredne godine registrovaće i započeti posao u sopstvenoj kamenorezačkoj radnji, koja se bavila tesanjem granita i mramora, izradom nadgrobnih spomenika i kipova. Radionica se nalazila u tadašnjoj Mađarskoj ulici, broj 22, a prodavnica u Jelačićevoj broj 9.

Sirovine je nabavljala u zemlji ali i uvozila iz Švedske, Žehoslovačke i Italije. U 1927. godini je radila sa 30 % kapacitetai proizvodila 1- 3 vagona robe. Imala je nekoliko elektromotora koji su pokretali mašine za obradu kamena, jedan od 9 KS, dva od 4 KS i jedan od 1, KS.

Zapošljavala je do 40 radnika.⁷⁵ Po tim karakteristikama je spadala u industrijska preduzeća.

Janoš Palatinus (Paltinus János)

"PRIMARIUS"

*Ignac Frenkel (Fränkel Ignacz)*⁷⁶ je od 1921. do 1928. godine imao registrovanu firmu pod nazivom "**Primarius, prva subotička industrijalna tvornica kemikalija**". Počela je sa

⁷⁴Jakša Damjanov (Gomilice 1901- ?), advokat po struci. IAS, F:176.15

⁷⁵IAS, F:57. 1911/1931

⁷⁶Ignac Frenkel (Fränkel Ignác) je rođen 1889. na Pekla pusti, srez kulski. Već 1921. godine u molbi za dozvolu boravka, navodi da je u segedinskim vinogradima sazidao novu kuću, te da je osnovao tvornicu kolomasti, koja uspešno radi i zapošljava 60 radnika. IAS, F:47. XIX 43/1920. Stradao je u Aušvicu, 1944. godine.

proizvodnjom sveća i kolomasti da bi od 1923, proširila delatnost i sa "proizvodnjom pokrovnih lepenjaka, hemičko tehničkih artikala i predmeta od asfalta, katrana i uljanih proizvoda"⁷⁷. Nalazila se na adresi Paralelni put 98. (stara adresa Majšanski vin.137?)

"**Primarius**" je 1923. godine preuzeo firmu slične delatnosti "**Kolarit d.d.**" koja je nosila naziv i proizvodila patentirani proizvod "Kolarit", krovne ploče i druge proizvode od asfalta, katrana i mineralnog ulja.⁷⁸ Akcionari osnivači deničarskog društva "**Kolarit**" su bile istaknute ličnosti: *dr Vladislav Manojlović* kraljevski javni beležnik, *Nikola Tabaković* podgradonačelnik, *Milan Damjanović* sekretar Udruženja trgovaca i industrijalaca, *dr Ivo Milić* profesor Pravnog fakulteta, *Ivan Fratrić*, *Milivoj Nićin* trgovac i *Franjo Levi* direktor banke⁷⁹. Osnivački kapital je iznosio 500 000 dinara.

Godišnji maksimalni kapacitet "**Primariusa**" 1925. godine je bio: po 100 vagona kolomasti "Primarius", krovnih lepenki, katrana i kožne krovne lepenke.⁸⁰ Firma je postojala je do 1928. godine, kada pada pod stečaj.

*Frenkel Aleksandar*⁸¹, dobio je 1939. godine dozvolu za otvaranje zanatske radionice "**Primarius**" koja se bavila asfaltiranjem i izradom predmeta od katrana. (Paralelni put 82) Zapošljavao je 8 do 20 radnika i nije koristio mašinski pogon. Dnevni kapacitet prerade asfalta je iznosio 200 kg.⁸² i 70 000 m² katran papira (krovne lepenke). Radionica je radila do 1943, da bi 1945. godine prešla u državno vlasništvo i nastavila sa proizvodnjom sa zatečenim sirovinama.⁸³

"SRBORIT- Prva srpska fabrika asfalta i katranskih proizvoda"

Centrala ove beogradske firme koja se bavila izradom "srborita" impregnirane, katranisane krovne hartije, asfaltnih materijala za izolaciju i asfaltiranjem, otvorila je filijalu u Subotici 1937. godine, na adresi Paralelni put 98. To je bilo stovarište ali i radionica. Radila je sa 11 radnika i nije upotrebljavala motorni pogon.⁸⁴ Kao suvlasnik u firmi javlja se *Ivan Fratrić*.⁸⁵

⁷⁷ Registrovana je u sudskom registru Ce VII, 255.

⁷⁸ IAS, F:235.18.3.212/1922

⁷⁹ Franjo Levi (Löwy Férenc) (1866 - 1943?) direktor banke.

⁸⁰ AJ, F:65.2410.1426

⁸¹ Frenkel (Fränkel) Aleksandar, hemičar po obrazovanju, rođen 1911. godine u Rumi, bio je sin Frenkel Ignjata i Ester Vajs (Weiss). I on je u deportovan sa većom grupom subotičkih Jevreja, odakle se nije vratio?.

⁸² IAS, F:57.473/1939

⁸³ IAS, F:68. Nac.335

⁸⁴ IAS, F:57.4745/1937.

⁸⁵ Ivan Fratrić (Sombor 1891 -?). Još 1923. godine bio je deoničar u firmi "Kolarit", u 1937. godini radio je kao preduzimač na izgradnji deonice međunarodnog puta Bačka Topola - Subotica. Sa bravarom Franjom Ramšakom radio je 1946/47, na izradi mašine za briketiranje ugljene prašine, koju su 1948.

Proizvodnjom i prodajom kreča bavio se *Aleksandar Šipoš*.⁸⁶ Radnju je registrovao 1920. godine (E 10/1920) i krečana se nalazila na Beogradskom putu 123. Imala je kapacitet do 170 mtc nedeljno.

Pored zanatlija; kamenorezaca i kamenopostavljača, proizvođača kreča, zidara - majstora, te ovlaštenih graditelja - arhitekata, inženjera, koji su se bavili izgradnjom odnosno projektovanjem građevinskih objekata, gore navedena firme činile su grupu građevinskih preduzeća u Subotici između dva rata.⁸⁷

Broj građevinskih inženjera i arhitekata je 1919. godine iznosio 14.⁸⁸ Neki od njih, zaposleni u gradskoj službi (u gradskom inženjerskom odeljenju), kao *dr Kosta Petrović* i *Oton Tomand (Tomanić)* radili su i kao privatni ovlašteni arhitekti.⁸⁹

godine i završili ali su im je gradske vlasti nacionalizirale, oduzele i prenele u Plinaru. IAS, F:68 XI 377/1952. Fratrić je 1952. godine dobio zanatsku dozvolu za izvođenje asfaltnih radova. IAS, F:68, I 1504/1952

⁸⁶ Aleksandar Šipoš (Dunafeldvár 1876- ?)

⁸⁷ U imeniku Udruženja zanatlija u Subotici, za period 1918-1941, upisano je 5 kamenorezaca i kamenopostavljača, 74 zidara i 15 ovlaštenih graditelja. IAS, F:30.174

⁸⁸ IAS, F:47. I 52/1919

⁸⁹ IAS, F:47. I 114,115/1920. Kosta Petrović je rođen u mestu Klanjec (Hrvatska) 1891. godine, od oca Dušana, gostioničara, pravoslavne vere i majke Merije Borković, rimokatoličke vere. Građevinski inženjer po struci. Radio je 1918. na ličkoj pruzi, 1919. kao državni inženjer na izgradnji pruge Niš - Pirot, na usavršavanju i specijalizaciji u Bežu, kod firme Wagner bio je nakon toga, a od avgusta 1920. nalazi se u Subotici. U gradskoj službi od kraja 1920. na mestu šefa, glavnog gradskog inženjera, do 1941. godine. Istakao se u radu gradskog inž. odeljenja, realizacijom planova numerisanja ulica, premeravanjima i regulacionim osnovama IX, X i XI kvarta, osnivanjem posebnog geodetskog oteka, izradom karte grada itd. Sa svojim projektima stadiona (sokolskog sletišta) učestvovao je na svetskoj izložbi u Berlinu 1937. Bio je aktivan u sokolskoj organizaciji, gde je zauzimao položaje u upravi. Žlan masonske lože "Stvaranje". Napisao je i knjižicu "Sistemi masonerije", Subotica 1932, koju zajednički izdaju obe subotičke lože "Stvaranje" (do 1921. "Alkot's") i "Stella Polaris". Prva je nastala još u periodu Monarhije i okupljala je pretežno Jevreje i Mađare, dok je druga nastala u novim političkim okolnostima, vezana za "Veliku ložu Jugoslavija" u Beogradu i među njenim članovima biće već više onih slovenskih narodnosti. IAS, F:176.15. Oton Tomandl je rođen 1890. godine u Brčkom. Visoku tehničku školu završava u Gracu 1918. Prezime Tomandl menja na Tomanić u 1937. godini. Angažovan je bio u radu sokolskog društva, njegove lutkarske sekcije. Preminuo je u Subotici 1982. I inž, Pavle Vadas (Šil, 1874 -1944) radio je kao gradski službenik i kao privatni projektant.

Inž. Kosta Petrović u sokolskoj odori (početkom dvadesetih godina)

U 1931. bilo je 21 ovlašćenih građevinskih preduzimača, neki od njih su to bili: *Kalman Vidaković*⁹⁰, *Geza Hadnađ*, *Josip Besedeš*, *Stevan (István) Kladek*⁹¹ i *Beno Mačković*, koji su od 1938. imali zajedničku firmu "**Mačković i Kladek**"⁹², *Lojzija Govorković*, *Dezider Berkeš*, *Antun Krmpotić* i *Teodor Kraus*, koji formiraju zajedničku firmu "**Kraus i Krmpotić**", *Lajčo Grčić*, inž. *Karlo Špicer*.⁹³

Karakteristike subotičke ciglarske industrije su da su sve ciglane koje su radile posle 1918. godine, nastale u ranijem periodu. Imale su forme deoničkih društava, ortačkih društava ili su bile u inokosnom vlasništvu. U novim uslovima, pokazalo se da raspoložuju sa predimenzioniranim kapacitetima, koji su se koristili sa tridesetak procenata. Sve su radile sezonski, zapošljavajući veliki broj nadničara. Posedovale su kružne peći a neke i dosta bogat mašinski park.

Pojave bespravnog rada u proizvodnji građevinskog materijala, odnosno izrada nepečene cigle, koja je bila rasprostranjena u čitavom međuratnom periodu, učinile da se gradnje masovno izvode i od čerpića. Visoka železnička tarifa, koja je na relacijama do 50 km iznosila 40 % vrednosti cigala, destimulisala je prodaju van mesta proizvodnje. Ciglane su proizvodile gotovo u celini samo za subotičko tržište. Jedan od problema u ciglarstvu bio je i prelazak na novi format cigle (250x120x65) od 1931. godine i zabrana proizvodnje i prodaje opeka velikog formata, koja se nije striktno poštovala.

Proizvodnjom cementne robe bavilo se jedno deoničko društvo, "**Bačvanska tvornica cementne robe**", čiji akcionari su bili istaknuti privrednici i koja je posedujući solidne materijalne tehničke osnove, uspešno koristila privredni polet do polovine dvadesetih godina i uspešno poslovala. "**Industrija mramora kamenoreza**" i kamenorezac *Paltinus* su primeri kako se na zanatskim osnovama, uz priliv kapitala, razvija industrijsko postrojenje. Dve firme koje su se bavile izgradnjom ali i iznajmljivanjem objekata i prodajom nekretnina, obe deonička društva,

⁹⁰Koloman Vidaković je imao je obrtnicu ovlašćenog graditelja od 1919. do 1934. godine. Brisan je iz registra 1938. IAS, F:68, I 930/1952. Bio je mason. I nakon 1945. godine, u uslovima kada nije bila moguća javnost rada te organizacije, radio je na reaktiviranju masonerije. Nenezić, st. 512.

⁹¹Kladek István (István), rođen u Budimpešti 1895, gde je i završio srednju i dvogodišnju građevinsku višu tehničku školu. U 1921. je stekao i pravo da radi kao civilni inženjer u Subotici. IAS, F:47.1203. III 111192/1920

⁹²IAS, F:86.235. (Ct XIII 147) Njihova firma je imala kao predmet građenje crkvenih zgrada i stanova za svećenike.

⁹³IAS, F:47. XV 266/1931

sastavljena mahom od veleindustrijalaca, svedoče o težnjama i mogućnostima da vlasnici kapitala i u tim oblastima nađu profit.

Građevinska industrija u Subotici je delila privrednu sudbinu grada. Realitvno zaostajanje Subotice u razvoju, u godinama između 1918. i 1941, uz veliku ekonomsku krizu (1929-1933) i druge negativne preduslove, kao odraz je imalo i nemogućnost punog prosperiteta građevinske industrije, kako se to uočava po niskom stepenu iskorištenosti postojećih kapaciteta, malom broju novoosnovanih preduzeća ove grupe i usporenom tempu izgradanje grada.

REZIME

Građevinska industrija Ssubotice bila je izrasla na temeljima zadovoljvanja narastajućih lokalnih potreba, ali i na mogućnostima za izvoz ciglarske robe.

Do 1918. godine ona je bila spadala među najrasprostranjenije u Vojvodini. Preduzeća za proizvodnju cigle i crepa su zauzimala drugo mesto po brojnosti, odmah iza mlinarskih preduzeća. Dobra sirovinaska baza (ilovača), povoljne mogućnosti prevoza (železnička mreža i tarife, vodeni putevi) i izgrađena struktura proizvodnih kapaciteta uz razvijenu potražnju, čine u periodu Monarhije temelj prosperiteta ciglarsko-creparske industrije. Suženo tržište u novoj državi uz smanjenu građevinsku aktivnost utiče da ova grana industrije radi sa nepotpunim kapacitetima, odnosno sa tridesetak procenata iskorištenosti u međuratnom periodu. Stanje u subotičkoj građevinskoj industriji je bilo slično.

Postojao je niz preduzeća ove grane, koja su bila osnovana još krajem 19. i početkom 20. veka, kada se Subotica ubrzano izgrađivala. Ona će uz nove firme, osnovane posle 1918. godine, činiti temelje građevinske industrije u gradu.

Sve ciglane u Subotici osnovane su pre 1918. godine. Posle rata započela su sa radom sledeće firme: "**Bačvanska tvornica cementne robe i građevno d.d.**" (1919. godine), "**Labor d.d.**" (1922.), "**Deoničarsko društvo za podizanje stanova**" (1928.), koja su spadala u industrijska te subotička filijala "**Srborita**" i "**Primarius**" koja su bila manjeg obima.

Subotička preduzeća građevinske grupe su od 1918. godine bila prinuđena da zbog niza okolnosti, u prvom redu visoke železničke tarife, tržište za svoje proizvode i usluge traže u samom gradu i okolini. Tako će razvoj i izgradnja Subotice predstavljati preduslov i okvire za njihovo poslovanje. Grad se u periodu pre 1918. godine, po mnogim pokazateljima, već razvio u pravi centar ovog regiona. Brojno stanovništvo, površina gradske opštine, komunikacijske veze, železnička i putna mreža, razvijena privreda, posebno poljoprivreda ali industrija upućivali su i omogućavali Subotici da u se u njoj razvija i građevinska delatnost. Centar grada je poprimao moderna obeležja, nicali su stambene zgrade, palata, trgovine, popločavale se ulice, a visoki toranj monumentalne Gradske kuće, dominirao je okolinom. U promenjenim društveno političkim uslovima, ulaskom u novu jugoslovensku državu, Subotica će pokušavati da obezbedi uslove za razvoj na privrednom i građevinsko urbanističkom planu ali neće uspeti dostići polet i zamah iz predašnjeg perioda. Primer subotičkih ciglana najbolje to ilustruje.